

Труднощі при інтерпретації англійських термінів виникають і внаслідок причини, яка полягає в тому, що варіанти англійської мови в США, Канаді і Австралії відрізняються від літературної мови Англії.

Наприклад: термін "*lift*" в британському варіанті англійської мови буде *lift*, а в американському – *elevator*: "метрополітен" – *the underground* (британський варіант), *tube* (лондонський варіант), *subway* (американський варіант).

Будь-яка наукова термінологія в тому числі і лінгвістична – це не лише список термінів, а вираження системи понять, що відображають певний науковий світогляд.

Варто також приділити певну увагу і термінології лінгвістичній, яка, на думку мовознавців, ще не є раціонально організованою. Відсутність однозначної відповідності між планом вираження і планом змісту веде до появи різноманітних наукових визначень одного і того ж терміну. Наприклад, в лінгвістичних словниках існує чимало варіантів термінів слів "*форма*", "*фраза*", "*речення*" тощо.

Оскільки термінологія ще й досі являє собою недостатньо вивчену систему, яка постійно поповнюється новими термінами, відповідно до виявлених у неї сторін і властивостей, моделювання останньої, що полягатиме у виділенні дескрипторів (слів та словосполучень, що найадекватніше подають дане поняття), допоможе точно розкрити природу слова або словосполучення, що цілком відповідатиме визначеному терміну.

Вдало виявлений дескриптор сприятиме подоланню несумісності між семантемами вихідної мови та перекладної мови в процесі перекладу.

Підготовка операторів на базі дескрипторів, які спроможні точно розкрити природу явища, позначеного терміном, сприятимуть усуненню комунікативних хиб та забезпеченню нормалізації термінологічного ряду при автоматизованому перекладі.

ПРО КОНЦЕПЦІЮ ПОБУДОВИ ЕЛЕКТРОННОЇ ТА ПАПЕРОВОЇ ВЕРСІЇ БАГАТОТЕМАТИЧНОГО ТРИМОВНОГО (РОСІЙСЬКО – УКРАЇНСЬКО –АНГЛІЙСЬКОГО) ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА

© Михайло Гінзбург, 2000
НДП АСУ трансгаз, Харків

Надання українській мові статусу державної поставило на порядок денний завдання розробити та унормувати українську науково-технічну термінологію, що використовується в нафтогазовому комплексі України, тобто встановити та затвердити однозначно зрозумілу, несуперечливу, загальноприйнятну та звичну для фахівців термінологію для використання її в усіх видах документації, методичній, технічній і науковій літературі, комп'ютерних програмах і базах даних. Починати виконання цього завдання треба саме з укладання єдиного достатньо повного та внутрішньо несуперечливого багатотематичного та багатомовного тлумачного термінологічного словника. Причому його укладання повинно здійснюватися першочергово, за випереджувальним принципом, а вже на його основі взаємоузгоджено розроблятися нормативні документи, комп'ютерні бази даних та інтерфейси програм.

Саме такий багатотематичний тримовний тлумачний словник укладається на виконання комплексної програми термінологічного забезпечення нафтогазового комплексу, затвердженої 05.02.1999 р. заступником Голови Правління НАК "Нафтогаз України" В.В.Розголюком. Широке застосування комп'ютерів та сучасних інформаційних технологій у процесі складання та оброблення технічної документації на підприємствах НАК "Нафтогаз

України" зумовили комп'ютерну технологію його укладання та розповсюдження багатотематичного словника у двох видах: традиційному – паперовому (тобто серії книг, кожна з яких присвячена окремому тематичному розділу словника) та електронному (тобто як галузевий банк термінів та означень з відповідним довідково-пошуковим програмним забезпеченням, що працює в операційному середовищі Windows 95/98/NT).

Сформулюємо основні вимоги, яким повинен, на нашу думку, відповідати такий словник, та їх реалізацію в укладених частинах багатотематичного словника.

1. Словник повинен допомогти користувачам правильно вживати українські науково-технічні терміни. Це можна реалізувати лише **поснавши функції перекладу термінів з функціями тлумачення понять**. У багатотематичному словнику для кожного поняття наведено термін та означення українською мовою, а також терміни-відповідники тими мовами, на яких сьогодні та в найближчі роки в Україну буде йти основний потік науково-технічної інформації. На нашу думку, це в першу чергу англійська мова, яка сьогодні займає особливе місце у світовому обігу науково-технічної інформації та виконує роль спільного знаменника для світового науково-технічного спілкування, і російська мова. Виходячи з мовних реалій України в електронній версії словника вміщено також означення російською мовою. Надалі за необхідності словник може бути розширено доданням іншомовних відповідників такими мовами як німецька, французька, іспанська тощо.

2. **Повнота словника**, тобто він повинен містити всі терміни, необхідні для того, щоб можна було визначити будь-який об'єкт (поняття), що використовується в нафтогазовому комплексі (за допомогою одного терміна або описово - сполучення термінів). Для забезпечення повноти галузевої термінологічної системи, за нашими оцінками, потрібно мати близько 25 – 30 тис. термінів. Ця кількість буде нами досягнута в 2001 році після завершення укладання запланованих словників. Сьогодні багатотематичний словник уже містить понад 20 тис. термінів. Для порівняння відзначимо, що чотиритомний тлумачний словник української мови [1] містить 42 тис. слів, а банк термінологічних стандартів та стандартизованих термінів Держстандарту України – понад 500 державних стандартів та близько 50 тис. термінів з усіх сфер діяльності.

3. Словник повинен містити саме **термінологічну систему**, тобто терміни й означення повинні відбивати логіко-семантичні зв'язки між поняттями як елементами системи понять. Ці зв'язки можна поділити на співвідношення між поняттями по вертикалі (рід - вид) та по горизонталі (різні сторони одного й того самого явища, одні й ті самі ознаки різних понять).

Вертикальні зв'язки краще за все можна забезпечити, використовуючи абетково-гніздовий принцип побудови словника, за якого словникові статті поєднуються в групи-гнізда, до кожного з яких входять: головний термін (іменник у називному відмінку) та похідні від нього терміни, що являють собою словосполучення цього головного терміна та інших слів. Гнізда упорядковані за абеткою головних термінів, а похідні терміни - також за абеткою, але в межах гнізда.

3.1. **Системність термінів** досягається різними способами: відповідним складом терміноелементів (коренів, суфіксів, префіксів тощо), формуванням за єдиною схемою термінів-словосполучень, використанням для побудови однослівних термінів певних словотвірних моделей. Так у процесі відбирання термінів укладачі домагалися, щоб

- 1) носіями одних і тих самих ознак у різних термінах були одні й ті самі слова чи терміноелементи;
- 2) однотипові поняття повинні позначатися термінами, побудованими згідно однієї і тієї ж моделі.

Горизонтальні зв'язки термінів-словосполучень забезпечувалися єдиною моделлю побудови термінів для видових понять з певною видовою ознакою. Наприклад, побудова термінів для видових понять, пов'язаних з обробленням інформації, здійснюється додаванням прикметника інформаційний до терміна відповідного родового поняття: "інформаційна технологія", "інформаційне забезпечення", "інформаційний потік", "інформаційні послуги". Перевірка правильності горизонтальних зв'язків виконується шляхом абеткового впорядкування електронної версії словника та спеціальними процедурами.

На превеликий жаль, у чинному «Українському правописі» відсутня система подання українською мовою іншомовних термінів, що також є причиною розбіжностей у написанні, особливо для нещодавно запозичених термінів.

За наявності розбіжностей між обробленими джерелами укладачі робили свій вибір, виходячи в першу чергу з вимог системності. Але в тих випадках, коли порушення системності узвичаїлися, зафіксовані в державних стандартах України, словниках, укладачі були змушені "поступитися принципами" і залишити їх у словнику.

3.2. Системність означень полягає в тому, що вони повинні відображати місце певного поняття в системі, до якої воно належить, відбивати тип відношень з найближчими поняттями. Укладачі намагалися подати (відредагувати) означення, узяті з різних джерел, таким чином, щоб в означенні було посилання на найближче родове поняття та наведені видові ознаки, причому визначальні ознаки понять, виділені за однією основою поділу, були порівняними. Зокрема, ту саму ознаку, що лежить у основі поділу підпорядкованих понять, в означеннях відображали однотиповими мовними конструкціями.

Оскільки вимоги системності, на превеликий жаль, порушуються навіть у законодавчих та нормативних актах, державних стандартах України, укладачі були змушені вносити в словник узяті з них терміни та означення з певними редакційними правками, показуючи це позначкою "m" після номера ДСТУ, ГОСТ, або назви відповідного документа.

4. Послідовність у поданні термінів-словосполучень. У багатьох тлумачних словниках та енциклопедіях реалізовано такий підхід: "у термінах, що складаються з двох або більше слів, на перше місце (яке визначає місце в абетці словника) ставиться те слово, яке несе змістовий акцент, виражає специфіку змісту словникової статті" [2, С.4]. Виходячи з цього, укладачі в одних випадках зберігають прямий, а в інших зворотний порядок слів. Наприклад, "автоматизированные системы управления" [2, С.29], але "автоматы магазинные" [2, С.37]. Такий підхід може використовуватися в енциклопедичних виданнях, але, на нашу думку, його недоцільно використовувати в тлумачних словниках, оскільки це ускладнює пошук і завдає незручностей користувачам. Тому в словнику для всіх термінів-словосполучень використовувався прямий порядок слів, що є звичним для фахівців, бо саме цей порядок слів прийнятий у науково-технічній літературі та документації.

5. Однозначна відповідність між терміном та поняттям вважається однією з головних вимог, дотримання якої укладачі прагнули в процесі роботи над словником. Як відомо, на практиці часто мають місце порушення однозначної відповідності, які призводять до таких істотних недоліків терміносистем: багатозначності (полісемії), омонімії та синонімії термінів.

Для багатьох термінів, що вживаються в нафтогазовому комплексі, характерним є наявність двох чи кількох зв'язаних між собою значень, що виникли в процесі розвитку первинного значення. Причому ця багатозначність по-різному проявляється в українській, російській та англійській мовах. Тому основним елементом багатотематичного словника

(записом термінологічної бази даних, словниковою статтею в паперовій версії) визнано поняття або сукупність взаємозв'язаних понять, які в українській та російській мовах позначаються певною парою українського та російського терміна. Щодо англійських відповідників, то їх кількість не обмежується. Якщо в англійській літературі для цієї сукупності понять вживаються декілька термінів, які відбивають різні аспекти поняття, то вони подані в словнику. Якщо термін не має англійського відповідника, у словнику наведені рекомендації щодо його перекладу, а для окремих термінів, що мають суто радянське походження та взагалі не вживаються в англійській літературі, англійський відповідник відсутній.

Для цієї сукупності понять у словнику наведена відповідна кількість означень, які відокремлюються одне від одного арабськими цифрами. Причому першим подається найбільш загальне (первинне) означення, а потім похідні від нього з вказівкою за необхідності на галузь застосування. Для головних термінів гнізд, що входять у різні тематичні словники, подається єдине тлумачення, яке поєднує всі означення, оскільки саме такий підхід забезпечує користувача найбільш повною інформацією про це поняття та узгоджує між собою окремі розділи багатотематичного словника.

5.1. Зменшення багатозначності термінів у словнику досягається послідовним розмежуванням понять засобами української мови. Так на відміну від багатьох інших мов, наприклад, англійської і російської, українська мова має досконалі засоби для зменшення полісемії завдяки розмежуванню понять, пов'язаних з процесами (діями), таких як дія та її виконавець, дії різної тривалості, дія та результат (наслідок) дії тощо. Викладений вище підхід дозволяє істотно зменшити кількість багатозначних термінів у словнику. Але необхідно розуміти, що, як свідчить світовий досвід, проблема полісемії в термінології не може бути остаточно вирішена, і вона існує в усіх мовах. Тому багатозначність слід розглядати як неминучий недолік термінології (що фіксують усі словники), хоча абсолютно неприпустима багатозначність термінів, які позначають величини.

5.2. Подання омонімів у багатотематичному словнику. Їх загальна кількість відносно мала, причому для деяких семантично незв'язаних понять має місце випадковий збіг форми (звучання та/або написання) термінів як в українській, так і в російській мовах, наприклад, економічний термін "плата" (рос. "плата", англ. "payment") та термін з електроніки "плата" (рос. "плата", англ. "board"). У деяких випадках збіг має місце тільки в одній мові, наприклад, в українській мові фізичний термін "пара" (рос. "пар", англ. "vapor") збігається за формою з загальноживаним словом "пара" (рос. "пара", англ. "pair"), що позначає два об'єкта, які чимось об'єднані та складають єдине ціле.

Оскільки між поняттями, що позначаються омонімами, нема семантичних зв'язків, для кожного з них у словнику використовується окрема словникова стаття, а для їх розмежування вживаються додаткові цифрові позначки.

5.4. Подання синонімів у словнику. Характерною ознакою сучасного стану термінології, що використовується в нафтогазовому комплексі, є значна кількість синонімів. Отже, синонімія в термінології завжди кваліфікується як негативне явище, але вона існує і з нею доводиться рахуватися.

У словнику має місце синонімія трьох типів. Більшість із синонімів це пари слів, одне з яких інтернаціональне або запозичене з іншої мови, а інше - власне: "плотер" - "графопобудовник". Є випадки, коли обидва слова запозичені з різних мов: "карта" - "мапа", або обидва є власно українськими термінами: "початкові" - "вхідні" (дані). Ці дублетні пари настільки увійшли в терміносистему, що говорити про її впорядкованість шляхом усунення

одного з дублетних термінів - це означає ігнорувати закономірності розвитку мови. Друга частина синонімів - це паралельно вживані два варіанти найменувань - повне й коротке: "автоматизована система" - "АС". Третя частина синонімів - це варіанти, створені за допомогою різних словотвірних елементів: "акумулявання" - "акумуляція".

У багатотематичному словнику тлумачення синонімів здійснюється таким чином. З кожної групи синонімів вибрано один термін, який, на думку укладачів, найбільше відповідає позначуваному поняттю, або є найбільш уживаним, або стандартизованим, і в його статті наведено означення, а в статтях інших синонімів означення відсутні, замість них подається посилання на статтю більш уживаного або рекомендованого терміна-синоніма. Для зручності пошуку в тексті посилання головний термін подано великими літерами.

6. Вирішення питань розбіжностей між **"законами мови"** та **"мовою законів"**. Безумовно словник повинен ґрунтуватися на чинних державних стандартах, законодавчих та нормативних актах, але не бути механічним (аморфним) зібранням неузгоджених між собою термінів та означень, узятих із цих документів. Необхідно оцінити як терміни, так і означення з погляду відповідності їх вимогам системності, однозначності та мовної правильності. За умови вживання в законодавчих або нормативних документах термінів-мовних покручів укладачі словника були змушені. По-перше, дати як основний – український термін, що відповідає **"законам мови"**. А по-друге, залишити в словнику термін-покруч з законодавчого або нормативного акту, оскільки користувач все одно повинен його вживати, виконуючи закон, нормативний документ, інструкцію й спілкуючись з відповідною державною установою. Наприклад, добре відомо, що українським відповідником російського метрологічного терміна «поверка» є «перевірка», але в новітньому Законі України "Про метрологію та метрологічну діяльність", ст. 1 (N 113/98-ВР) та всіх нормативних документах Держстандарту (наприклад, ДСТУ 2681-94, пп. 9.14-9.23) уживається термін **"поіврка"**. Тому саме цей покруч змушені вживати фахівці, спілкуючись з Держстандартом.

7. Допомога фахівцям у подоланні певних труднощів, які виникають у них у процесі **об'єднання термінів у технічні тексти**. У паперовій версії словника для українських термінів подається скорочено (як правило, починаючи з останньої незмінної літери – голосної або приголосної), а в потрібних випадках і повним написом, додаткові граматичні форми: родового відмінка однини, називного та родового відмінків множини, а також деяких інших відмінків, коли відбувається чергування, подвоєння або в разі якихось винятків. Відзначені усі випадки невідмінюваності, вживання терміна тільки в однині, або тільки в множині тощо. В електронній версії можна не тільки подивитися парадигму термінів, а й вставити в текст, що редагується, українські та російські терміни-словосполучення в потрібному користувачеві відмінку;

8. Надання інформації про **походження термінів**, що допомагає краще зрозуміти його значення. У процесі укладання словника було визначено походження всіх однослівних термінів та для слів іншомовного походження сформована етимологічна довідка. Основним джерелом побудови етимологічної довідки були україномовні та російськомовні словники іншомовних слів. В окремих випадках для спеціальних та новітніх термінів іншомовного походження, які ще не знайшли своє відображення в словниках іншомовних слів, використовувалися етимологічні довідки та дані про іншомовні еквіваленти в спеціалізованих тлумачних та перекладних словниках.

9. Означення термінів повинні відбивати **сучасний рівень знань** і одночасно бути зрозумілими фахівцям. Укладачі задовольнили цю вимогу шляхом коригування певних

означень, особливо для таких тематичних розділів словника як обчислювальна техніка, електроніка, системи зв'язку тощо, оскільки система понять перелічених царин науки і техніки істотно змінюється кожні 5-10 років.

10. **Однозначність розуміння і несуперечливість означення.** Так, перед виданням кожного словника проводився аналіз означень, метою якого була перевірка використовуваних у них термінів на 1) наявність цих термінів у словнику; 2) вживання цих термінів у прийнятому в словнику значенні. За відсутності використаних термінів у словнику вони додаються.

1. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. / Уклад. В.В. Яремецько, О.М. Сліпушко. - К.: Аконіт, 1999. т. 1 - 910 с., т. 2 - 910 с., т. 3 - 927 с., т. 4 - 941 с. 2. Словарь по кибернетике / Под ред. В.С. Михалевича. - К.: Гл. ред. УСЭ им. М.П. Бажана, 1989. - 751 с.

ПРО ВИКОНАННЯ КОМПЛЕКСНОЇ ПРОГРАМИ ЗІ СТВОРЕННЯ ЄДИНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ ШЛЯХОМ УКЛАДАННЯ СЕРІЇ ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКІВ ТА ДОВІДНИКІВ ДЛЯ ФАХІВЦІВ НАФТОГАЗОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

© Анатолій Руднік, Михайло Гінзбург*, Валерій Колодяжний*, Роман Яремійчук**, 2000

Київ; *НДП АСУ трансгаз, Харків

**Івано-Франківський державний технічний університет нафти і газу

Історично склалося так, що тривалий час у нафтогазовому комплексі України як фахова функціонувала не українська, а російська мова. Цією мовою надруковані підручники, за якими наші фахівці вчилися у вищих навчальних закладах, основна довідкова та науково-технічна література, якою вони користуються й досі.

У суверенній українській державі така ситуація є недопустимою, тому на початку 90-х років було поставлено завдання переведення всіх видів виробничої діяльності в нафтогазовому комплексі України на державну мову, у тому числі створення сучасної нормативної бази: україномовного програмного забезпечення та комп'ютерних баз даних. Особливу увагу почали приділяти цій проблемі після прийняття Конституції України, у статті 10 якої було юридично закріплено державний статус української мови. Так на виконання Указу Президента України від 12.07.96 № 553/96 "Про першочергові завдання, пов'язані з прийняттям Конституції України", були видані відповідні накази Держнафтагазпрому, АТ "Укргазпром" та АТ "Укрнафта" про всебічне використання працівниками державної мови у своїй фаховій діяльності.

Однак відсутність загальноприйнятої та звичної для фахівців науково-технічної термінології суттєво ускладнює процес переходу на українську мову. У зв'язку з цим у розроблених нормативних документах, створених програмах та базах даних для опису одних і тих самих понять використовувалися та, на превеликий жаль, і сьогодні використовуються різні терміни, що негативно позначається на результатах діяльності фахівців.

Для подолання цих труднощів необхідно якнайшвидше сформувати єдину достатньо повну та узгоджену галузеву українську науково-технічну терміносистему. Але за таких умов цей процес не може здійснюватися нормальним шляхом розвитку "знизу – вгору" - від виробничників та інженерно-технічних працівників до науковців-термінологів. Обставини вимагають іти протилежним напрямком - "згори – вниз". Бо тільки такий шлях у змозі